

Sociologia i metafísica de la gnosi

Josep Montserrat i Torrents

ABSTRACT (*Sociology and metaphysics of the gnosis*)

Christian gnostics remained in the threshold of the Church, leading often to inner conflicts. They professed a theory of division of mankind which allowed them such behavior. This theory is common to several hierarchical societies, and it proceeds by means of two dichotomical divisions: a) subjects somehow integrated and subjects wholly non-integrated; b) the first are further subdivided in subjects fully integrated and subjects partially integrated. The paper deals with four exemples: hinduism, the Platonic republic, freemasonry and gnosticism. The valentinian gnostics sustained a division into hylics or materials (the wholly outsiders), psychics (the partially in) and pneumatics or spirituals (the wholly integrated). To each status corresponds a different approach to the Scripture: literal, moral, allegorical. The second part of the paper illustrates with the backing of valentinian texts the further trichotomical division into earth-dwellers, ogdoadic and pleromatic, corresponding to similar further divisions in the parallel exemples.

Quan semblava que la recerca històrica i filològica havien aconseguit una plausible acomodació del gnosticisme cristià en la gran família dels corrents filosòfics i religiosos de l'hel·lenisme, heus ací que dos factors de recent aparició tornen a remoure les aigües dels estudis gnòstics. D'una part, el creixent interès del públic lector per les manifestacions de l'esoterisme en general ha impulsat els conreadors dels deliris considerats no patològics a pouar novament en l'esplendorós tresor imaginatiu dels escrits gnòstics. D'altra part, la descoberta i successiva publicació dels manuscrits gnòstics coptes de Nag-Hammadi han tornat a afavorir la concepció d'una gnosi heterodoxa, esotèrica, filosòficament i doctrinalment inconsistent.

En treballs anteriors ens hem esforçat de fer veure com tant l'arrelament social del gnosticisme cristià com els fonaments doctrinals dels

sistemes gnòstics es troben integrats amb tota naturalitat en el si de la civilització mediterrània de l'Alt Imperi Romà¹. Tot i reconeixent força trets originals en els sistemes gnòstics, podem explicar adequadament el conjunt de la gnosi cristiana per mitjà de categories especulatives hel·lèniques i judeo-hel·lèniques, sense necessitat de recórrer a imprecises influències orientals. En la present exposició ens proposem dur a terme una enquesta interpretativa del gnosticisme cristià del segle II, i en particular del valentinianisme, per fer paleses les dues continuïtats que li atribuïm: una continuïtat interna, que enllaça en un sol procés doctrinal la sociologia i la metafísica de la gnosi, i una continuïtat externa, que insereix aquesta sociologia i aquesta metafísica en llurs contextos naturals.

I

Consideracions sociològiques sobre el gnosticisme

El gnosticisme cristià ofereix, des del punt de vista sociològic, una característica paradoxal: mentre els gnòstics afirmen la seva diversitat radical respecte als cristians comuns, es neguen a separar-se de l'Església i a formar nuclis cristians independents. A diferència dels marcionites i dels montanistes, que constitueixen sectes separades, els gnòstics es mantenen en el si de les comunitats cristianes episcopals, ocasionant tal volta considerables conflictes de política eclesiàstica. Ara bé, a l'interior de les esglésies locals, els gnòstics s'agrupen en congregacions diferenciades, semblantment als cristians del segle I que s'agrupaven a tall de secta dins de l'espai jurídic de la sinagoga. El gnòstic professava, doncs, una teoria de la divisió tripartida de l'entorn humà: calia diferenciar els electes, els cristians comuns i els pagans. El valentinianisme fou la secta que elaborà més acuradament aquesta triple divisió, distingint entre els pneumàtics o espirituals, els psíquics o anímics i els hílcs o materials. Així ho declara el mestre del valentinianisme oriental Teòdot: «A partir d'Adam s'han engendrat tres natures. La primera és la irracional, i a ella pertanyia Caïm; la segona és la racional i justa, i a ella pertanyia Abel; la tercera és l'espiritual, i a ella pertanyia Set» (*Excerpta ex Theodoto* 54,1).

Aquesta divisió de l'entorn social obeeix a una llei estructural comuna a moltes societats arcaiques i antigues en què el complex

¹ Vegeu *Los gnósticos*, vol. I, Gredos, Madrid 1983, pp. 21-40; «El platonismo de la doctrina valentiniana de las tres hipóstasis», *Enrahonar* 1 (1981) 17-31; «La philosophie du Livre de Baruch de Justin», *Proceedings of the Ninth International Conference of Patristic Studies*, Oxford 1983.

societari apareix no igualat sinó jerarquitzat. Per jerarquia entenem aquí «el principi de gradació dels elements d'un conjunt per referència al conjunt» ². Per procedir a aplicar aquesta definició cal d'antuvi determinar les característiques essencials del conjunt. Un cop establertes aquestes característiques, les diferents categories o classes s'aniran articulant segons divisions preferiblement dicotòmiques, que donaran com a resultat una estructura completa i tancada.

Presentarem quatre exemples d'estructura social jerarquitzada:

1. La societat hindú, la qual caracteritzarem per un valor essencial d'ordre religiós: el sacrifici.
2. La societat de la República platònica, caracteritzada per un valor essencial ètic: la justícia.
3. La confraternitat maçònica, caracteritzada per un valor essencial ètico-gnoseològic: la saviesa.
4. La comunitat gnòstica, caracteritzada per un valor essencial: el coneixement salvador.

La primera gran dicotomia que postulen els membres d'aquestes agrupacions és la que opera sobre la totalitat de l'entorn social. El conjunt dels subjectes presents es divideix en dos grans grups:

- a) Subjectes que poden rebre algun dels predicats del sistema («S», per sistema).
- b) Subjectes que no poden rebre cap dels predicats del sistema («E», per exterior).

El grup *a* es divideix en dos subgrups:

- aa) Subjectes integrats en el sistema («I»).
- bb) Subjectes perifèrics al sistema («P»).

A partir d'aquí trobarem particions dicotòmiques o tricotòmiques basades en la gradualitat quantitativa, a la qual es poden haver agregat diversos diferenciadors (rituals, laborals, històrics, etc.).

El quadre resultant és el següent:

² LOUIS DUMONT, *Homo hierarchicus*, Flammarion, París 1966, p. 92.

Entorn total						
<p>«S»</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hindús 2. Grecs 3. Civilitzats 4. Cristianes <p>- <i>Sentit anagògic</i></p>	<p>«d»</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Dvija 2. Ciutadans 3. Maçons 4. Pneumàtics <p>- <i>Sentit espiritual</i></p>	<p>Índia</p> <p>Bràhmans Kshatriyas Vāsya</p>	<p>Republica</p> <p>Guardians Guerrers Artesans</p>	<p>Maçons</p> <p>Mestres Oficials Aprentissos</p>	<p>Gnosi</p> <p>Terrens Ogdoàdics Pleromàtics</p>	
						<p>«P»</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Śūdras 2. Metecs 3. Profans 4. Psíquics <p>- <i>Sentit moral</i></p>
<p>«E»</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Intocables 2. Bàrbars 3. Incivilitzats 4. Hèlies <p>- <i>Sentit literal</i></p>						

La primera gran divisió opera sobre la totalitat de l'entorn, sense cap delimitació precisa. Si es tracta d'una societat aïllada, el conjunt de pertinença el constituirà la totalitat dels habitants de l'entorn físic. En els altres casos el conjunt dels subjectes és indefinit i es podria considerar que enclou tota la humanitat. La divisió es basa en una característica fonamental que un dels grups posseeix i l'altre no posseeix. Tractant-se d'una dicotomia contradictòria, no hi cap el residu d'un grup intermedi.

En la societat hindú, el valor essencial és la participació en el sacrifici ritual. L'univers es divideix en subjectes que no tenen cap mena de participació en el sacrifici (pàries, intocables) i subjectes que tenen alguna mena de participació en el sacrifici: hindús.

La societat de la República platònica adopta en aquest punt els criteris comuns de les ciutats hel·lèniques, que dividien l'univers entre subjectes que no gaudien de cap mena de participació en l'hel·lenisme (bàrbars) i subjectes que participaven d'alguna manera en l'hel·lenisme (hel·lènics).

La societat maçònica palesa una clara consciència de representar un moment evolutiu superior en el context de les civilitzacions. Conseqüentment, la seva primera gran dicotomia diferencia els qui no pertanyen de cap manera a la civilització (incivilitzats) dels que hi pertanyen d'alguna manera (civilitzats) ³.

La societat gnòstica es fonamenta en la participació en la gnosi salvadora. Els subjectes que no participen ni poden participar en la salvació són els denominats homes hílics o materials, generalment assimilats als pagans. Els subjectes que gaudeixen d'algun tipus de benefici soteriològic són els cristians.

La segona divisió opera sobre el conjunt dels subjectes que poden rebre algun dels predicats positius del sistema, per lleu que sigui. Sol donar per resultat una diferenciació entre la participació plena i la participació minvada.

En la societat hindú, el conjunt dels subjectes que constitueixen pròpiament el poble es divideix en dos grups: els nascuts una vegada, que no posseeixen l'Ātman i poden només participar en la pregària: els *sūdras*; i els nascuts dues vegades o *dvijas* (binats), que posseeixen l'Ātman i poden participar en la pregària i en el sacrifici.

En la República platònica i a les ciutats hel·lèniques, la divisió s'estableix entre els grecs que habiten a la ciutat sense drets polítics, els metecs, i els que hi habiten amb drets, els ciutadans.

A la maçoneria hi ha una radical diferència entre els profans, homes

³ A l'òpera de simbologia maçònica *Die Zauberflöte* (La flauta màgica), de W.A. Mozart, basada en un text d'E.J. Schikaneder i L. Giesecke, l'home exclòs de la civilització hi és representat pel negre Monostatos.

que només tenen accés a les ciències profanes, i els maçons iniciats, que participen en la saviesa ⁴.

La societat gnòstica postula una conflictiva distinció entre els cristians corrents i els mateixos gnòstics. Els cristians corrents són denominats «psíquics» pels valentinians, que es designen ells mateixos «pneumàtics» o espirituals. Els psíquics es componen d'element planetari, com el Demiürg, i tenen accés només a l'ensenyament moral del salvador. A la fi dels temps, els psíquics que hagin observat bona conducta persistiran en l'estat natural de llur ànima immortal i passaran a habitar l'ogdòade o cel de les estrelles fixes, ocupat ara per l'Ànima del Món. Els psíquics perversos, en canvi, seran assimilats als hílics i anorreats a la conflagració. Els espirituals es componen d'element diví superior o pleromàtic, que els fa capaços de comprendre l'ensenyament total del salvador. Il·lustrarem més endavant aquesta divisió adduint els textos pertinents. Aquí voldria citar un autor molt proper a la gnosi com ara Plotí: «Hi ha homes que romanen en les impressions sensibles tota la seva vida, creient que són les primeres i les darreres (...). Uns altres s'enlairen una mica per damunt de les coses inferiors, enduts per la part superior de l'ànima, que els porta del que és agradable al que és honest. (...) Hi ha una tercera raça d'homes, homes divins per l'eminència de llurs capacitats i la penetració de la seva vista» (*Ennèada* V, 9, 1) ⁵. Es tracta dels epicuris, dels estoics i dels platònics, divisió fàcilment assimilable a la dels nostres gnòstics.

Hem configurat un conjunt de subjectes susceptibles de rebre amb plenitud els predicats del sistema. La taxonomia continua operant, però a partir d'aquest estadi els criteris de diferenciació ja no són unívocs. Cal tenir molt en compte aquesta precisió per evitar assimilacions precipitades entre certs agrupaments tricotòmics que ofereixen els cosos socials aquí estudiats.

Els dos sistemes tricotòmics que presenten una certa similitud són els de la societat hindú i la República platònica. En un cas i en l'altre es tracta, per definició, de la divisió del conjunt dels subjectes pertanyents amb plenitud al sistema. A la societat hindú es configuren tres *varnas*: els brahmans, sacerdots sacrificadors; els kshatryas, guerrers governants, i els vaśyas, artesans i comerciants. Aquesta divisió té importància sociològica, però no rau en raons metafísiques. Efectivament, la gnosi hindú (les *Upanishads*) superarà aquesta tricotomia i igualarà els tres *varnas* davant de la saviesa.

A la República platònica s'estableixen també tres classes: governants, guerrers i artesans. Ara bé, les diferències entre un sistema i

⁴ A *Die Zauberflöte*, l'home profà hi és representat per l'ocellaire Papageno.

⁵ Plotí, *Ennèada* V 9,1; VI 9,8.

l'altre són molt profundes: els *varnas* hindús no són classes socials, els estaments platònics, sí; en el sistema hindú el govern és a càrrec del segon *varna*, en l'ordenació platònica governa la primera classe.

Pel que fa a la maçoneria, la classificació dels iniciats en mestres, oficials i aprenents es basa en criteris didàctics, fent una imitació dels gremis medievals i de les titulacions universitàries (batxiller, llicenciat, doctor).

Els grups gnòstics no presenten noves divisions de caire social clarament diferenciades. Algunes vegades els textos parlen d'espirituals «perfectes» i d'espirituals «proficients»⁶, però aquests predicats no arriben a configurar grups específicament diversos. Trobem, en canvi, una tricotomia de caràcter metafísic projectada en l'espai i en el temps mítics, la qual estudiarem a la segona part.

L'estructura completa i tancada de l'entorn humà segons els gnòstics valentinians ofereix la clau explicativa d'una interessant doctrina d'Orígenes, que d'aquesta manera palesa la seva íntima relació amb el pensament de la gnosi, sobretot de la valentiniana. Es tracta de la teoria dels tres sentits de l'Escriptura.

La tècnica de la interpretació al·legòrica la rep Orígenes, indubtablement, de Filó d'Alexandria. Però el cristià anà molt més enllà que el jueu. En primer lloc, Orígenes estén l'al·legoria a tota l'Escriptura hebrea, mentre Filó es limità a l'exegesi del Pentateuc. El que és més important encara, Orígenes distingeix clarament dos sentits anagògics, el moral i l'espiritual. El sentit moral permetia llegir en l'Escriptura les doctrines ètiques i psicològiques de la filosofia grega, tal com ho havia practicat Filó. El sentit espiritual es referia a la redempció de Crist i a l'ascensió de l'ànima vers la unió amb Déu⁷.

El sentit literal o històric estava a l'abast de qualsevol lector dels textos bíblics, fos pagà o jueu. Es tractava d'una lectura de la Bíblia que no únicament era religiosament opaca, sinó que podia induir a greus errors, com ara atribuir a Déu imperfeccions humanes⁸. Era el sentit corresponent als homes totalment aliens al cristianisme, els pagans. Els cristians, en canvi, tenien accés al sentit anagògic.

Aquest sentit anagògic, que utilitzava l'instrument de l'al·legoria, podia revestir dues formes, com hem vist. El sentit moral estava a l'abast dels cristians corrents; el sentit espiritual, en canvi, només era accessible als cristians més avançats o perfectes. Aquesta distinció entre ambdós tipus de cristians és un dels lligams més consistents d'Orígenes amb la gnosi.

⁶ IRENEU DE LIÓ, *Adversus haereses* I 7,5; EPIFANI, *Panarion*, H. 33, 7,9.

⁷ Cf. ORÍGENES, *De Principiis* IV 2,4; *In Leviticum Homilia* V 1,5; *In Numeros Homilia* IX 7; X 1; *Contra Celsum* IV 72; *In Jeremiam Homilia* XVIII 6.

⁸ Cf. *Contra Celsum* IV 72.

Declaràvem a l'encapçalament que un dels propòsits d'aquestes pàgines era palesar la naturalitat de la inserció de la sociologia de la gnosi en el context de les estructures que solen adoptar els grups polítics i religiosos. La tricotomia gnòstica fóra, socialment parlant, la resposta espontània, la resposta que calia esperar, a la incitació del context immediat dels grups gnòstics, empesos per les circumstàncies a entaular relacions amb els seus correligionaris cristians en el si de les esglésies i amb els conciutadans pagans en el si de la societat civil. El gnòstic s'autodefinia d'antuvi negativament per diferenciació respecte als *altres*. A la segona part veurem els elements consitutius de la concepció positiva de si mateix, que configuraran un esquema tricotòmic espàcio-temporal desenvolupat en connexió amb l'anterior.

II

Metafísica i sociologia

A la primera part hem estudiat l'isomorfia estructural d'algunes societats jeràrquiques. La nostra enquesta prosseguirà ara esbrinant un tipus de relació dinàmica en el si d'aquestes societats: la relació de poder.

El domini d'un grup social sobre els altres es justifica òbviament pels mateixos criteris ideològics que determinen la divisió jeràrquica. Cal advertir que la correlació que aquí establím entre estructura social i fonament ideològic o metafísic és de caràcter lògic, no històric. No pretenem afirmar que primer es crea un sistema de pensament i després s'articula el complex social d'acord amb aquell sistema; ni volem sostenir que el cos doctrinal, a la inversa, sorgeix com a simple superestructura ideològica per justificar una divisió social existent. Pretenem fer palesa, simplement, la relació lògica i conceptual que hi ha entre el fet social i el sistema ideològic, donant per descomptat que es produeix entre ells un continu procés de realimentació.

De tot el que hem dit en resulta, doncs, que determinades doctrines metafísiques es troben com a fonament de determinades relacions de poder. Aquestes relacions no s'estableixen uniformement en les diverses estructures jeràrquiques. En alguns casos el corrent de domini es produeix en el si de S (pertanyents al sistema), de I (integrats) de P (perifèrics). Altres vegades la relació de poder s'estableix entre els subgrups en el si de I.

El primer cas s'esdevé en l'hinduisme antic. El conjunt del grup social dels *dvija* (nats dues vegades), compost per les classes sacerdotal, guerrera i artesana, domina el grup dels *śūdras*. Històricament aquesta situació deriva de l'ocupació pels invasors indoeuropeus de les ciutats

de les planes de l'Indus i del Ganges, on s'estableixen sense mesclar-se amb la població aborigen, que fou incorporada a la nova societat amb drets cívics i religiosos limitats. Ideològicament, la divisió i el domini consegüent es basen en el fet metafísic del doble naixement: el *dvija* neix per segona vegada a la vida de l'Àtman, el *sūdra* no. En canvi, en el si dels *varnas* superiors, el relatiu domini dels guerrers és un pur fet social sense fonament ideològic.

El segon cas es troba clarament exemplificat a la ciutat platònica, on hi ha una de les classes socials, la dels guardians filòsofs, que domina sobre les altres, malgrat que totes pertanyen plenament al sistema. Aquest domini es fonamenta en una determinada doctrina filosòfica, més concretament, en una específica teoria del coneixement que fa del filòsof l'únic coneixedor dels principis constitutius de la ciutat⁹.

En el cas del gnosticisme cristià dels segles II i III, la relació de poder s'estableix de forma conflictiva entre el grup que es considera plenament integrat al sistema, el gnòstic o pneumàtic, i el grup tingut per perifèric, els psíquics, és a dir, els cristians corrents o eclesiàstics. Es tracta, doncs, d'una dinàmica molt més acostada a la de la societat hindú que a la República platònica. Ireneu de Lió és perfectament conscient d'aquest capteniment de la comunitat gnòstica quan escriu: «Aprenueren disciplines psíquiques els homes psíquics, els confirmats en les obres i en la mera fe, mancats del perfecte coneixement. Aquests —diuen— som nosaltres, els de l'Església. Sostenen que per això ens és necessària la bona conducta, puix que no ens podríem salvar de cap més manera, mentre ells se salvaran absolutament, no per la conducta, sinó pel fet d'ésser espirituals per natura» (*Adversus haereses* I, 6, 2). L'actitud dels gnòstics representava una presa de posició radical en un problema que agità les esglésies cristianes fins al concili de Nicea: les relacions entre teòlegs i jerarques.

Les esglésies cristianes es formaren i es desenvoluparen com a grups diferenciats en el si de les comunitats judeo-hel·lenístiques fins al principi del segle II. És ben sabut que a les sinagogues de la diàspora jueva l'organització jeràrquica era molt laxa i totalment mancada de caràcter sagrat, car el poble d'Israel en la dispersió continuava reconeixent com a única autoritat sacerdotal la del temple de Jerusalem. Aquesta situació pesà fortament sobre l'organització jeràrquica del cristianisme després de la seva separació de la sinagoga. L'episcopat trobà dificultats per consolidar-se i sobretot per assolir una autoritat de caràcter sagrat més enllà d'un simple poder administratiu delegat per la comunitat. Durant tot el segle II i principi del III els bisbes eren elegits encara exclusivament per la comunitat local; a mitjan segle III l'episco-

⁹ Un passatge molt revelador és *República* IX, 591 a.

pat començà a utilitzar el ritual de l'ordenació per sostreure al clergat i al poble el dret de designació episcopal ¹⁰.

Els grans teòlegs dels segles II i III no pertanyen a la jerarquia o hi ocupen un lloc molt marginal: Basílides, Valentí, Ptolemeu, Justí, Tertul·lià i probablement Metodi són laics; Climent d'Alexandria i Orígenes són *presbítors* marginats. Tots ells reivindiquen, en diferents registres, la superioritat del magisteri teològic sobre l'autoritat jeràrquica. Orígenes dissol l'agressivitat de la doctrina en l'oposició més àmplia entre «fe simple» i «coneixement perfecte». Climent d'Alexandria i Metodi contraposen sense embuts «perfectes» i «jerarques», i arriben a establir destins escatològics inferiors per als simples fidels ¹¹.

És en aquest context de polèmica soterrada on cal situar la pretensió de superioritat dels gnòstics dels segles II i III. El conflicte, però, és fortament radicalitzat pels mestres de la gnosi. Mentre Climent, Orígenes i Metodi mantien la unitat fonamental de tots els creients, la principal secta gnòstica, la dels valentinians, postulava una diferència de natura entre el simple creient de l'Església (el psíquic) i el gnòstic (el pneumàtic). A l'ensem, la majoria de sectes gnòstiques refusava disgregar-se de les comunitats cristianes, i de fet la jerarquia eclesiàstica, tot i rebutjant llurs doctrines, no els n'exclogué mai formalment. Aquesta situació determinà que el conflicte de poder religiós es produís en el si de les comunitats, i no entre l'Església i un grup foragitat (com fou el cas amb els marcionites).

Veiem, doncs, com una teoria de caràcter purament teològic serveix de criteri fonamentador d'una estructura sociològica i de motivació d'un conflicte de poder. Una vegada més cal que advertim que no pretenem de cap manera establir dependències de prioritat històrica d'un factor sobre l'altre. No insinuem que la doctrina valentiniana de les tres natures és una pura ficció teòrica per fonamentar unes previsions socials o per justificar una presa de posició respecte a un conflicte ja existent. Nogensmenys, volem cridar l'atenció sobre el fet que els conflictes entre els ortodoxos i les sectes gnòstiques no es limitaren a l'àmbit especulatiu sinó que tingueren un abast indiscutiblement social. Més encara, aquesta paradoxal actitud de dependència i de separació simultànies constitueix, més que uns determinats continguts doctrinals, l'element especificador de totes les gnosis occidentals: encratisme, ma-

¹⁰ Remeto al capítol II de la meua obra *Les eleccions episcopals en la història de l'Església*, Pòrtic, Barcelona 1971.

¹¹ Cf. METODI D'OLIMPO, *Banquet*, III i VIII; ORÍGENES, *In Johannem Commentarium*, I 25; *In Romanos Comm.* VII 5. Vegeu Josep RIUS CAMPS, *El dinamismo trinitario en la divinización de los seres racionales según Orígenes*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1970, pp. 355-473; i el meu article «Origenismo y gnosis: los perfectos de Metodio de Olimpo», de pròxima aparició a la revista *Augustinianum* de Roma.

niqueisme, priscil·lianisme, paulicianisme, catarisme, càbala, alquímia i francmaçoneria. Sota la gran ensenya teòrica del coneixement superior i reservat, tots aquests corrents han palesat una actitud de distanciament i de menyspreu envers la massa ignorant o semiinstruïda, enfront de la qual els iniciats s'han definit com els únics perfectes i, consegüentment, guies nats i mestres dels altres. Ara bé, no hi ha perfecte sense imperfecte, no hi ha iniciat sense profà, no hi ha savi sense ignorant. Les gnosis són moviments relatius per definició; postulen una massa informe a la qual podran contraposar-se com a posseïdors de la forma. Per això totes les gnosis conceben un conjunt més ampli que abasti i compregui dos subconjunts contraris. En el cas de les religions de Llibre, aquest serveix de determinació genèrica del grup ampli dels seus receptors, que aleshores es subdivideixen per raó dels diferents nivells de lectura del mateix llibre sagrat.

Aquestes precisions de caire sociològic permeten l'harmònica adscripció a la gnosi de certs personatges o grups cristians que es resistien a aquesta decisió taxonòmica en virtut del seu refús explícit de les doctrines teològiques del gnosticisme clàssic del segle II. Aquest fóra el cas de Metodi d'Olimp i de Priscil·lià. Ambdós personatges professen obertament la fe ortodoxa en matèria trinitària i cristològica, però simultàniament es contraposen de manera radical a la multitud dels creients; l'un, Metodi, per la possessió del do diví de la virginitat, l'altre, Priscil·lià, per un coneixement superior del sentit de l'Escriptura. En un cas i en l'altre la massa dels simples creients es manifestà palesament desconfiada.

Tornem ara al gnosticisme antic, particularment al valentinianisme, per escatir breument el caràcter del que n'hem volgut dir el seu element metafísic diferenciador.

En l'hinduisme i en la República platònica, els ciutadans de ple dret es subdividien en tres classes sobre la base de funcions societàries sense significat transcendent; en el valentinianisme, els *pneumàtics* passen per tres estadis successius caracteritzats per diferents determinacions soteriològiques i gnoseològiques, que donen lloc a tres estats del gnòstic: el mundà, l'ogdoàdic i el pleromàtic. Els estudiarem per aquest ordre (que és l'ordre mateix de l'*epistrophé* neoplatònica), esmentant oportunament les correlacions amb les dues altres classes, les dels psíquics i els materials. D'aquesta manera comprovarem que la doble dicotomia social de la gnosi valentiniana és justificada per una compacta teorització metafísica que dóna raó tant de l'essencial diversitat de les tres classes com de la triple relació del pneumàtic amb l'univers superior o intel·ligible. Cap moviment filosòfic o religiós en la història no ha introduït entre els homes divisions tan radicals.

El primer estadi del pneumàtic és el terrenal o infralunar. Ireneu de

Lió descriu d'aquesta manera la composició de l'home gnòstic terrenal: «Els reben l'ànima del Demiürg, el cos del fang, la carn de la matèria i l'home espiritual de la mare Achamot» (*Adversus haereses* I, 5,6). D'aquests quatre elements tres són intel·ligibles: l'esperit, l'ànima i la forma corporal; la «carn» és sensible i està relacionada amb les «túniques de pell» evocades a *Gènesi* 3, 21. Ireneu segueix: «L'espiritual és enviat per tal que s'uneixi aquí amb el psíquic, i es formi, educat amb ell, en el que pertoca a la conducta» (*Ibid.* I, 6,1). En aquest estadi el gnòstic conviu amb els materials (els pagans) sense contaminar-se i col·labora amb els psíquics (els cristians vulgars) en l'àmbit de la vida moral.

El segon estadi del pneumàtic és l'ogdoàdic o celestial. Teòdot el descriu així: «El repòs dels espirituals té lloc en el dia del Senyor, a l'ogdòade, al costat de la Mare, mentre posseeixen encara les ànimes —els seus vestits— fins a la consumació. Tot seguit, té lloc el banquet nupcial» (*Excerpta ex Theodoto*, 63). L'ogdòade és la regió de les estrelles fixes, que manifesten la perfecció racional d'un moviment matemàtic regular. Els espirituals han deixat a la terra els seus components carnals i materials, i es congreguen a l'ogdòade en estat anímic, esperant el moment en què tots els posseïdors d'element espiritual s'hauran congregat al mateix lloc.

Els psíquics (cristians ordinaris) que hagin observat bona conducta accediran també a l'ogdòade, que serà per a ells el lloc del repòs definitiu. El valentinianisme, doncs, reconeix una salvació psíquica, teoria amplament desenvolupada per Heracleó en el seu *Comentari de l'evangeli de Joan*¹². D'aquesta manera, la relació social del gnòstic amb el cristià ordinari adquireix un sentit religiós precís i es diferencia clarament de la relació amb els pagans.

El tercer i definitiu estadi del pneumàtic és el pleromàtic. Teòdot el descriu seguint les habituals metàfores matrimonials: «Els elements espirituals deposen les ànimes, i des d'ací, a l'ensems que la Mare acompanya l'Espòs, acompanyen ells també els seus esposos, llurs àngels; entren a la cambra nupcial dins del Límit, i arriben davant de la visió del Pare transformats en eons intel·lectuals, vers les intel·lectuals i eternes noces» (*Excerpta ex Theodoto* 64). L'ogdòade representava el món de la mera racionalitat, accessible a l'ànima. Però més enllà de l'ogdòade hi ha el Plèroma, el lloc supracelestial; més enllà de la racionalitat hi ha la intuïció intel·lectual, no accessible a l'ànima. Per això els elements psíquics romanen a l'ogdòade, mentre els espirituals travessen el Límit que separa el racional del supraracional i es presenten davant de la visió del Suprem Transcendent. La diferència entre el

¹² A *Los gnósticos*, citat a la nota 1, vol II, pp. 293-331.

psíquic i l'espiritual era doncs de substància a substància, una diferència radical. El gnòstic tenia raó de proclamar-se superior al psíquic. Era assenyat que el psíquic escoltés les lliçons del gnòstic. Era congruent que la jerarquia s'inclinés davant el magisteri dels doctors espirituals.

Les darreres paraules del text de Teòdot ens han introduït a la interpretació definitiva de la metafísica del gnosticisme valentinianà: el valentinianisme és una filosofia del coneixement supraracional. En efecte, Teòdot, en descriure el darrer acte del drama de la recuperació de la substància divina extraviada, juxtaposa l'expressió metafòrica i la seva interpretació filosòfica: «noces intel·ligibles (*noeraí*)» i «eons intel·ligibles (*aiónes noeroí*)». L'acte final és un acte de coneixement, com l'acte primer fou un acte de desconeixement. Ireneu ho descriu amb tota precisió: «Avançà precipitadament el darrer i més jove eó de la Dodècada, Saviesa, i experimentà una passió sense l'abraçada del seu consort, Desitjat. Allò que havia tingut el seu inici prop dels eons que voltaven l'Intel·lecte i la Veritat, es concretà en aquesta foraviada, en aparença per causa d'amor, de fet, però, per audàcia, car no tenia comunitat amb el Pare perfecte com en tenia l'Intel·lecte. La passió —diuen— era recerca del Pare, car volia comprendre la seva grandesa. Puix que no podia, car s'havia llançat a una empresa impossible, es debatia en una lluita terrible per causa de la grandesa de l'Abím i de la inescrutabilitat del Pare i de l'amor envers ell» (*Adversus haereses* I, 2,2). En l'estadi primordial, l'eó Saviesa pretengué un coneixement total del Suprem Transcendent partint de la seva capacitat cognoscitiva purament racional. Aquest acte d'audàcia intel·lectual determinà el despreniment de la pura racionalitat, que, disgregada del Plèroma diví, esdevingué la racionalitat del món corpori, és a dir, en llenguatge platònic, l'Ànima del Món. L'error de la Saviesa no fou degut a ignorància, sinó a una pretensió desmesurada, la de reduir el Transcendent a concepte, la de fer sil·logismes sobre allò que només pot ésser objecte d'intuïció. L'acte constitutiu del món pertany doncs a l'esfera cognoscitiva, tot i que el coneixement sigui aquí en realitat un desconeixement.

La metafísica gnòstica, ella mateixa dissimulada sota un allau d'imatges mítiques, és en darrer terme una gnoseologia, i no una teoria del coneixement qualsevol, sinó una teoria de caràcter fonamentalment platònic. També Plató, en el *Timeu*, articula una completa filosofia del coneixement del món sota la tofa d'un mite cosmogònic que semblaria d'antuvi més apropiat per a una metafísica que per a una epistemologia ¹³. La gnosi valentiniana reprèn fil per randa el sistema platònic dels

¹³ M'he ocupat d'aquest tema en el meu article «El *Timeu*, de la política a la ciència a través de la imaginació», *Enrahonar* 10 (1985).

tres estadis de l'intel·ligible –el transcendent, l'intel·ligible pur i l'intel·ligible intermediari– i defineix cadascun dels estadis per mitjà de relacions de coneixement. Tanmateix, l'*a priori* monístic del valentinianisme fa que per mantenir una certa continuïtat entre la darrera substància divina intel·ligible i la substància corporal, els gnòstics recorrin a la comoditat de la cosmologia estoica, i sobretot a la doctrina del pneuma omnipervasiu (*dièkón*), compromentent d'aquesta manera la radicalitat de la separació entre sensible i intel·ligible. Resulta paradoxal que un dels corrents filosòfics més titllats de dualisme, la gnosi, sigui en realitat tan monista que arribi a comprometre la transcendència de la divinitat. Fou Orígenes, com sosté amb gran encert Josep Rius Camps en la seva contribució a aquestes Jornades, el qui s'adonà clarament que el teorema de la incorporeïtat divina era decisiu per evitar l'emanatisme còsmic en què els gnòstics s'havien refugiat per eludir el dualisme platònic.

La història de l'esperit humà és, doncs, un procés de coneixement. L'antropologia s'articula aleshores sobre les categories gnoseològiques, arrossegant la divisió de l'entorn social en tres classes caracteritzades per llurs capacitats cognoscitives.

La metafísica serveix ara de justificació ideològica d'una societat ideal en què el grup superior domina el grup intermedi per la seva saviesa, i el grup intermedi domina la massa inferior per la seva ciència. Sota aquesta perspectiva, la gnosi adquireix una sospitosa modernitat i desvetlla la memòria de fets i actituds més aviat poc agradables. Posem punt final a aquestes pàgines augurant que el fenomen gnòstic hauria de continuar essent objecte de recerques erudites i desitjant de no trobar-nos-el mai a sobre com a instrument metafísic de dominació.